

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(Київ)

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН VI—VIII ст. ст.

I

Період VI—VIII ст. ст. н. е. ознаменувався визначними подіями в історичному розвитку східнослов'янських племен. Саме в цей час наші далекі предки виступають на світовій арені, беручи участь у боротьбі варварського¹ світу проти Візантійської імперії.

Звичайно, і до цього часу давні слов'яни виступали проти Риму, фігуруючи в творах тогочасних авторів під збірним ім'ям сарматів, скіфів або готів. Але те, що саме в VI ст. вперше було назване їх власне ім'я — факт не випадковий і є свідченням того, що саме в цей час східні слов'яни з'являються на світовій арені самостійно, як цілком оформлена історична сила.

Встановлено, що роль слов'янських племен у відношенні до історії східного Риму була ні в якій мірі не меншою, аніж роль германців у відношенні до Італії. Отож, за своїм суспільним розвитком слов'яни в середині I тисячоліття н. е. стояли ніяк не нижче, аніж германці; вони так само перебували у цей час на стадії остаточного розкладу обцинно-родового ладу та на порозі цивілізації. У них ми знаходимо всі інституції так званої військової демократії, як це не раз відзначено радянськими дослідниками².

Внаслідок суспільнополітичного розвитку східнослов'янських племен утворюється перше державне об'єднання типу „варварських держав“, відоме в літературі під назвою Антського племінного союзу. Сліди цього політичного утворення знаходимо ретроспективно у звітці Нестора та арабського письменника Масуді. Це той Дулібський племінний союз, існування якого в VI—VII ст. ст. встановлене ще В. О. Ключевським³. Про нього згадується в літопису в зв'язку з боротьбою слов'ян проти аварів. Цей союз локалізується на північ від Карпат (тобто на власне антській території, як про неї відомо із свідчень візантійців та

¹ „Варварського“ — в розумінні стадіальному.

² Див., наприклад, А. В. Мишулін, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, ВДИ, № 1, 1939, стр. 290—307.

³ В. Ключевский, Курс русской истории, т. 1, 1923, стр. 124—126.

Іордана). Хронологічна, територіальна та етнічна відповідність не залишає сумніву, що і тут і там йдеться про одне і те ж явище.

Час VI—VIII ст. ст. н. е. в історії наших предків є досить знаменним і важливим. Проте відривати цей час від попередньої епохи, яка не дає нам безпосередніх письмових відомостей про східних слов'ян, а археологічно окреслюється як доба культури полів поховань, було б помилкою. Дійсно, маємо свідчення Іордана про те, що ще в IV ст. н. е. антський „король“ Бож змушений був захищатися від експансії готів і загинув у цій боротьбі¹. Отже, принаймні в IV ст. якесь політичне об'єднання антів вже існувало.

Справжнє вивчення докиївського періоду історії східних слов'ян, власне кажучи, почалося тільки у радянські часи; до цього часу більшість істориків нашої країни, що були в тій або іншій мірі під впливом норманської теорії, визнавали початок державного життя східних слов'ян лише від X ст. Пріоритет же розвитку в більш давні часи залишався за готами, бастарнами та іншими германськими „культуртрегерами“.

Таким чином, опрацювання питань історії східних слов'ян у середині I тисячоліття н. е. нерозривно пов'язане з розвінченням норманської, готської та до них подібних ворожих теорій.

II

Жоден розділ історії Східно-Європейської рівнини не становить для дослідників таких труднощів, як період, що відділяє добу перших століть н. е. від часів Київської Русі. Труднощі ці обумовлені, з одного боку, недостатністю письмових джерел, які залишають неосвітленими ряд важливих питань, а з другого, — археологічне вивчення періоду утруднюється майже повною відсутністю досліджених пам'яток, які дали б комплекси, датовані саме цим часом.

Ця теза, проте, вірна лише тоді, коли вважати, що час існування культури полів поховань закінчується V ст. н. е., як це робить більшість дослідників, а культуру Київської Русі починати не раніше X ст. Інакше вірніше було б сказати, що сьогодні не маємо жодної пам'ятки, яка була б незаперечно датована часом VI—VIII ст. ст.

Можливо, що в дійсності нам відомі пам'ятки цього часу (не можемо ж думати, що їх взагалі не існує!), які помилково віднесені до іншої доби — більш давньої чи більш пізньої. Можливість ця впливає із загальної складності датування, пов'язаної з відсутністю надійних критеріїв.

І справді, що могло б вважатися надійною основою для датування пам'ятки часом VI—VIII ст. ст.? Знахідки монет? Але монети цього часу взагалі на наших землях дуже рідкі: можемо назвати тільки вісім випадків знахідок монет VI ст., шість VII ст. та тринадцять VIII ст. Період від II—III до IX—X ст. ст. н. е. дослідники називають для території Української РСР „періодом безгрошів'я“. Отож, ступінь імовірності, що пам'ятка VI—VIII ст. ст. виявиться датованою за допомогою монет, незначний. Щодо деяких груп речей, то самий їх характер (як речей

¹ De rebus gethicis, LXVIII, p. 246—248, ВДИ, № 1, 1941, стр. 233.

ювелірного виробництва), треба думати, виключає можливість і їх частих знахідок у комплексах. До того ж і датування в розумінні визначення верхнього або нижнього порогу не завжди виявляється достатньо обґрунтованим: згадаймо хоча б спробу Б. О. Рыбакова передатувати наддніпрянські виїмчасті емалі¹. Не встановлені межі датування таких речей, як сережки пастирського типу, деякі типи підвісок, шийних гривен та ін. Датування таких речей як пальчасті фібули поки що здається безсумнівним, але деякі групи їх (прикрашені гранатами або гладкі), деякі дослідники готові відносити до зовсім раннього часу (до III ст.)².

Великої шкоди правильному датуванню археологічних знахідок завдали представники німецької націоналістичної археології, які розробили типологічні схеми окремих груп речей і, намагаючись довести германське їх походження, навмисно „остарили“ ці групи речей, щоб якось погодити датування з історичними відомостями про германців. Отже, до хронологічних схем Тишлера³, Гаусмана⁴, Блюме⁵, Алмгренна⁶ та інших треба ставитись суґубо критично.

Але головна складність у вивченні антської проблеми полягає у тому, що ті речі, які ми зараз відносимо до VI—VIII ст. ст., зустрінуті на наших землях, головним чином, або як випадкові знахідки або у складі скарбів. Ще в 1926 р. О. А. Спицин писав: „Найбільш певно ця культура (тобто антська — М. Б.) за даних умов, як не дивно, виступає у вигляді скарбів“⁷.

Друга обставина, що утруднює вивчення цієї проблеми, полягає в тому, що довгий час ті групи речей, які ми зараз вважаємо антськими, приписувалися готам, аварам, аланам та ін., тобто кому завгодно, тільки не слов'янам. Тому знахідки їх у слов'янських комплексах розглядалися як випадкові і не знаходили достатнього відображення в літературі. Прикладом може бути городище Княжа Гора, де знайдено велику кількість речей VI—VIII ст. ст. (в тому числі такі, як наприклад, декілька пальчастих фібул, браслет із змійними голівками, бляшки від поясного набору, прикрашені плетінням, бляшки у вигляді мушок, які де-Бай вважає предметами готської культури, бляшки із зображенням кінських голівок, речі з емаллю та ін.)⁸. Тимчасом, зв'язок цих речей з культурним шаром не з'ясований, і город Родня, який існував від далекої давнини і цілком обґрунтовано пов'язується з Княжою Горою, залишається і досі археологічно не документованим.

Характерно, що навіть О. А. Спицин у 1903 р. вважав наддніпрянські емалі аланськими не тому, що в його розпорядженні були якісь сер-

¹ Б. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, № 11—12, 1943, стр. 76; Ремесло древней Руси, М., 1948, стр. 46—57.

² М. Макаренко, Ніжинська фібула, К., 1928.

³ O. Tischler, Ostpreussische Gräberfelder, Königsberg, 1879.

⁴ Katalog d. X. arch. Kongress in Riga, 1896.

⁵ E. Blume, Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge, Würzburg, 1910.

⁶ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, 1923.

⁷ А. А. Спицин, Древности антов, Сб. в честь Соболевского, 1926, стр. 492.

⁸ Н. Ф. Беляшевский, Княжа Гора, 1891; Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., К., 1892; Раскопки на Княжей Горе в 1892 г., К., 1893; Случайные находки на Княжей Горе, К., 1893; А. А. Спицин, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, стр. 265.

йозні дані для такого твердження, а тільки тому, що, як він сам визнав, не вбачав більш нікого, кому можна було б їх приписати¹ (пізніше О. А. Спицин відмовився від цього погляду). Найпростіша ж думка про слов'янське їх походження не спала дослідникові навіть на думку.

Багато шкоди в історії нашої науки завдала так звана готська теорія — витвір німецького войовничого націоналізму, що намагався всі культурні завоювання людства пояснити „благодворними“ впливами „германського нордичного генію“. Ця псевдонаукова теорія була для німецького імперіалізму і фашизму зняряддям виправдання їх розбійницьких намагань оволодіти нашими споконвіку слов'янськими землями. Звичайно, саме ця „теорія“ мала бути в першу чергу розвінчена радянськими вченими, на що завжди приділялась особлива увага в нашій літературі. І зараз можна вважати цю „теорію“ цілком розгромленою.

Питання про антські старожитності було поставлене на порядок денний О. А. Спициним у 1926 р.² Тепер приналежність антам указанного ним комплексу ні в кого не викликає заперечень. До цього комплексу додаємо ще речі з виімчастою емаллю, антське походження яких не може викликати серйозних заперечень³.

Зважаючи на те, що VI—VIII ст. ст. на території Української РСР представлені досі тільки окремими знахідками або скарбами, можемо судити про суспільство, яке нам їх залишило, лише на основі самих речей, що входили до їх складу.

Речі ці можна розподілити на дві основні групи: речі місцевого виробництва та речі іноземного походження.

Речі місцевого виробництва дають нам можливість судити про рівень ювелірного ремесла в антському суспільстві. Речі іноземного походження можуть бути джерелом, що висвітлює взаємовідносини антів з іншими народами.

Речі обох груп, зроблені нерідко з благородних металів і прикрашені дорогоцінним камінням, є часом витвором справжнього мистецтва, отже, можуть бути ілюстрацією майнової диференціації, що мала місце в антському суспільстві.

III

Питання про речі місцевого походження довгий час було в нашій літературі не розв'язане до кінця, оскільки дехто з дослідників заперечував місцеве походження деяких речей. І досі не вирішено, наприклад, питання про виробництво скла на Наддніпрянщині в докиївські часи. Проте основні категорії речей, знайдених тут, тепер визнані місцевими. Дійсно, більшість з них поширені тільки на Наддніпрянщині, не виходячи за її межі. Тому навіть при максимально скептичному відношенні до факту існування антського виробництва нема іншої території, яку можна було б вважати центром їх виготовлення.

Однією з найважливіших категорій речей, що нас цікавлять, є виімчаста емаль. Вона являє собою на Наддніпрянщині одне з найяскраві-

¹ А. А. Спицин, Предметы с выемчатой эмалью, Зап. отд. слав. и русской археологии, V, 1903, стр. 160.

² А. А. Спицин, Древности антов, Сб. в честь Соболевского, 1926, стр. 492—495.

³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 46—57.

них явищ археології доби мандрівки народів. Не дивно, що виїмчаста емаль давно вже привертала до себе увагу дослідників. Інтерес до неї був викликаний першою ж знахідкою, що, проте, виявлена поза межами основної території їх поширення — у валу Мощинського городища коло Масальська, на р. Оці. Мощинський скарб, опублікований М. І. Буличовим¹ та де-Байем², відразу ж привернув увагу археологів та поставив питання про природу речей цього типу. З легкої руки де-Байя виїмчасті емалі були визнані готськими. Так їх розглядає, наприклад, Аспелін, відшукуючи впливи готів у Північній Росії³.

Теорія готського походження емалей у значній мірі підтримувалася тією схемою типології та еволюційного ряду речей цього типу, що виводила їх генетично від ювелірних виробів так званого „поліхромного“ або „інкрустаційного“ стилю, який був розвинений в Керчі та степовому Причорномор'ї в IV—V ст. ст. н. е. Ці речі, прикрашені вставками кольорового каміння або скла, часто зустрічаються в інвентарях готських некрополей Криму. Але мають рацію О. А. Спицин⁴, а в наші часи Б. А. Рыбаков⁵, коли заперечують зв'язки антської і подібних до неї емалей з інкрустаційним стилем і виводять їх від емалі римського типу.

Готська теорія походження емалі надумана і тенденційна: в дійсності той район поширення емалей, який О. А. Спицин називав Окським, не може бути пояснений за її допомогою: готи там історично не засвідчені.

Надуманість та тенденційність готської теорії яскраво виявляється також при аналізі дати існування виїмчастих емалей. Правда, Аспелін та інші буржуазні дослідники намагалися існування їх віднести до більш раннього часу, але безрезультатно: розквіт виробництва емалей припадає на час після залишення готами Причорномор'я. Тому-то готська теорія була замінена теоріями про аланське (за Спициним, який асоціював наддніпрянські емалі з північнокавказькими), летто-латвійське (за Нідерле, який пов'язував їх з прибалтійськими емаллями) та антське походження емалей. Антської теорії і дотримується тепер радянська наука.

Виробництво речей, прикрашених виїмчастою емаллю, у середземноморському світі виникає досить рано. Ще в другій половині I тисячоліття до н. е. техніка ця була освоєна кельтськими племенами і в епоху Ля-Тен виробництво емалей процвітало в гальських містах — Бібракті, Алезії та ін⁶, поступово поширюючись по всій Європі. Дехто вважає, що доба максимального розширення Римської імперії є добою максимального розквіту мистецтва емалі у „варварському світі“, в тому числі і у нас на Наддніпрянщині.

¹ Н. И. Буличов, Журнал раскопок по части водораздела верхних притоков Волги и Днепра, М., 1899.

² De Baye, Les bronzes émaillées de Mostchina, Paris, 1892.

³ Аспелин, Следы влияния готов в северной полосе России, Труды VIII АС, т. III, стр. 55—56.

⁴ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 192.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 178—186.

⁶ Л. Нидерле, Человечество в доисторические времена, СПб, 1898, стр. 448—449.

Б. О. Рибаків, наприклад, твердить, що розквіт виробництва емалей припадає на IV—V ст. ст. н. е., після чого, разом з падінням Риму, воно зникає по всій Європі¹.

Проте це твердження не можна вважати незаперечним. У Прибалтиці виїмчасті емалі зберігаються досить довго, імовірно — до VII—VIII ст. ст., виступаючи разом з пальчастими фібулами та іншими характерними категоріями речей². На Північному Кавказі виявлено серію аналогічних речей в могильниках типу Чмі і Кумбульти, що датуються VI—VII ст. ст.³. Мощинський скарб датується приблизно тим же часом. На наших слов'янських землях датування їх VI—VII ст. ст. цілком відповідає загальній схемі культурного розвитку. Щождо західно-європейських земель, то там емалі типів, подібних до наших, не відомі зовсім.

Отже, припускати хронологічний розрив у виробництві емалей здається нам передчасним: виїмчаста емаль не зникає разом з падінням Західного Риму, але продовжує існувати на Сході серед антських, литовських або північнокавказьких племен, поступово замінюючись виробництвом перегородчастої емалі, що виникла в ранньосередньовічні часи вперше, видимо, у Візантії.

Римська емаль, що виступає на дуже характерних речах (сильно профільовані фібули, підвіски особливого типу та ін.), на наших землях трапляється дуже рідко, головним чином у західних областях; на Наддніпрянщині ж, здається, відсутня зовсім. Треба сказати, що Північне Причорномор'я взагалі виявилось більше самобутнім, ніж інші землі, що зазнали римського впливу. Для прикладу вкажемо на той факт, що арбалетна фібула з підігнутою ніжкою, відома в літературі під назвою „фібули римського типу“, в дійсності є місцевим причорноморським типом, як це встановлено ще М. Ебертом⁴, погляди якого щодо цього питання поділяли О. Алмгрен⁵ та більшість інших дослідників. Таким чином, термін „фібула римського типу“ набуває подекуди умовного змісту: фібула ця, дійсно, внаслідок діяльності римлян поширилась майже по всій Європі, але „фібулою римського типу“ вона була для інших земель, а не для Північного Причорномор'я, де вона виникла.

Гадаємо, мав рацію О. А. Спицин, який, вивчаючи ранньосередньовічні емалі, відрізняв римську емаль від пізніших⁶.

На Наддніпрянщині на речах римського часу емалі не зустрічаємо, — очевидно, вона виникла тут пізніше.

Б. О. Рибаків у своїй праці „Ремесло древней Руси“ відзначив, що речі з виїмчастою емаллю не зустрічаються спільно з пальчастими фібулами, зробивши звідси висновок про їх різне хронологічне визначення⁷. Але при цьому треба мати на увазі, що, по-перше, речі ці на території Наддніпрянщини зустрінуті досі, головним чином, у вигляді окремих знахі-

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, ИЖ, 11—12, 1943, стр. 76; Ремесло древней Руси, стр. 55.

² А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 186—189.

³ П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, Матер. по археол. Кавказа, т. VIII.

⁴ M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenem Fuss. Prähist. Zft, B. III, H. 3—4, 1911, S. 232—237.

⁵ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, 1923, S. 73—74.

⁶ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 49.

док (із скарбів мав емалі тільки один Межигірський¹ та ще Борзенська знахідка², якщо її взагалі можна вважати за скарб), по-друге, якщо нам не відомі факти знахідок емалей разом з пальчастими фібулами, то в той же час не маємо й жодної знахідки, де вони були б виявлені з речами безперечно римського часу.

Коли ж взяти Межигірський скарб (повторюємо, єдиний, де речі з виїмчастою емаллю виявлені разом з іншими речами), то, хоча він і не має пальчастих фібул, в кожному разі, за більшістю речей, які входять до його складу, він може бути датований якраз часом VI—VII ст. ст., так само, як Мошино, Межанські кургани³, північнокавказькі могильники та інші аналогічні пам'ятки. Тимчасом, фібули типу межигірської займають в еволюційному ряді Б. Рыбакова одне з найбільш ранніх місць, цілком обгрунтовано вважаючись прототипом трикутних, що так характерні для антської культури⁴.

Процесу виробництва виїмчастих емалей, досить з'ясованому в нашій літературі, повинен був відповідати і досить високий розвиток техніки.

Серед найбільш поширених у нас речей, прикрашених емаллю, відзначаються фібули (арбалетні, трикутні, круглі, підковоподібні), підвіски (головним чином луниці), нашивні бляшки (роzetки, листки та ін.). Як окремі знахідки відомі: шпори, булавки, дзеркальця, пряжки, персні та ін. Датування деяких з цих речей не може вважатися встановленим (наприклад, О. А. Спицин відносить розетки до сарматської емалі римського часу⁵). Можливо, більш раннім часом можна датувати дзеркальце та шпори, що нагадують відповідні речі римського часу.

Ювелірні вироби з виїмчастою емаллю зустрінуті на території сучасної Української РСР у межах дуже обмеженого району: у Середній Наддніпрянщині, здебільшого на Правобережжі і зрідка, поодинокими знахідками, на вузькій прибережній смузі Лівобережжя. Виняток становлять декілька (3) знахідок на Наддеснянщині. Цілком відсутні речі цього типу на території власне Лівобережжя — на Полтавщині, Харківщині.

Так само невідомі емалі і на Поділлі, на Волині, в Галичині. Виробництво їх являє собою якимось вузьколокальне і дуже яскраве явище, визначення суті якого належить майбутньому. Так само завданням майбутніх дослідів є з'ясування відношення та зв'язків наддніпрянських емалей з литовськими і, особливо, з приокськими, а також з північнокавказькими групами речей цього типу.

Дуже істотним є також питання про виїмчасту емаль в античних колоніях Північного Причорномор'я. Римська емаль представлена, хоч і в незначній кількості, і в Ольвії і в Херсонесі⁶. Керч замість мистецтва емалі розвинула інкрустаційний стиль. Щождо речей антського типу, то вони для колоній зовсім не характерні. Лише одна трикутна фібула знайдена в Херсонесі⁷.

¹ И. Хойновский, Археологические сведения о предках славян и Руси, 1896, стр. 166—171, табл. XIX.

² М. Макаренко, Борзенські емалі, Чернігів та північне Лівобережжя, К., 1927.

³ Ф. Покровский, К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы, Труды IX АС, т. II, стр. 138, табл. IX—XIII.

⁴ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 54—56.

⁵ А. А. Спицын, Предметы с выемчатой эмалью, стр. 150—151.

⁶ Там же, стр. 151—156.

⁷ ОАК, 1891, стр. 138.

На території Наддніпрянщини були дуже поширені категорії речей VI—VIII ст. ст. так званого „готського“ стилю.

Ці речі, які ми тепер вважаємо слов'янськими, німецькі націоналістичні археологи безпідставно приписували готам. Цю ворожу фальсифікацію довгий час важче було викрити, ніж теорію про готське походження емалей, оскільки такі речі, як пальчасті фібули, гладенькі прорізні фібули з пташиними та кінськими голівками довгий час беззастережно порівнювалися з подібними речами, що трапляються у пам'ятках типу південнокримських могильників, які цілком справедливо приписувалися готам.

Могильник на Госпітальній вулиці в Керчі, досліджений В. В. Шкорпілом¹, мав речі, подібні до фібул типу ніжинської² або ласківської. Щодо пальчастих фібул VI—VII ст. ст., то вони звичайно асоціюються з матеріалами могильників типу Суук-Су, де провадили досліди ще в старі часи М. І. Рєпніков та М. О. Макаренко³.

Отже, подібність речей VI—VIII ст. ст. з Наддніпрянщини і з кримських готських могильників давала підставу твердити про існування готської культури на Наддніпрянщині.

З другого боку, речі так званого „готського типу“ в VI—VII ст. ст. були дуже поширені по всій Європі. Особливий стиль цих речей — звіриний — західноєвропейськими археологами був визнаний специфічно германським.

Салін⁴, який вивчав речі звірино-гого стилю, зарахував до числа германських і такі прояви цього стилю, що генетично пов'язані з скіфською культурою і германськими вважатися ніяк не можуть. Нільс Обєрг на знахідках саме цих речей основував свої теорії про міграції германських народів за часів раннього середньовіччя⁵.

Але, очевидно, мають рацію ті дослідники, які говорили про необхідність розрізняти наддніпрянський комплекс речей від західноєвропейського, — нехай і близьких, але етнічно чужих аналогій. Ще В. В. Хвойко, досліджуючи Пастирське городище, зазначав, що при розгляді знайдених на ньому „готських“ речей не можна не помітити „певної самостійності і звички до певної, раніше виробленої, техніки і орнаменталізації“⁶.

Цей момент особливо настійно був підкреслений Б. О. Рибаківим, який вимагав при розгляді старожитностей VI—VII ст. ст. розрізняти наддніпрянський комплекс від західноєвропейського⁷. Дійсно, крім пальчастих та антропо- і зооморфних фібул, усі інші речі, які входять до визначеного О. А. Спициним⁸ антського комплексу знахідок, не мають собі аналогій серед власногерманських старожитностей; ці аналогії

¹ В. В. Шкорпіл, Отчет о раскопках в г. Керчи в 1904 г., ИАК, вып. 25, стр. 32—54.

² М. Макаренко, Ніжинська фібула.

³ Н. И. Рєпніков, Некоторые могильники области крымских готов, ч. I, ИАК, вып. 19, 1906; ч. II, ЗООИД, т. XXVII.

⁴ В. Salin, Die altgermanische Tierornamentik, Stockholm, 1904.

⁵ N. Åberg, Die Goten und Langobarden in Italia, Uppsala, 1923.

⁶ Труды XII АС, стр. 103.

⁷ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 66—67.

⁸ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 492—493.

швидше можна вбачати в ранньосередньовічних пам'ятках Угорщини¹.

Готська теорія походження даної категорії речей виявляється безпідставною ще й тому, що генетично ці речі дуже добре пов'язуються з речами скіфського звіриного стилю, в той час як у Прибалтиці, на території, вихідній для готських міграцій, генетичної основи для них не знайдено. Отже, за своїм походженням вони не можуть розглядатися як справді готські. В цьому світлі „теорію“ Т. Арне про те, що готи внаслідок розкопок скіфських могил ознайомилися з скіфським стилем і, прийнявши його (як відповідний їх „нордичній“ натурі), виробили на цій основі той стиль, про який йде мова², — не можна не визнати цілком штучною та безпідставною. Той „неозвіриний“ стиль, що в VI—VII ст. ст. поширюється по всій середньовічній Європі, приписуваний германцям, походить з Північного Причорномор'я. Твердження В. Й. Равдонікаса про приналежність цього стилю сарматам здається досить обгрунтованим³.

Ще О. А. Спицин твердив про неможливість приписування „готських“ старожитностей готам, указуючи на генетичне коріння цих речей в місцевому причорноморському середовищі, більш давньому, ніж гіпотетичний прихід готів⁴.

Датування речей цього комплексу (VI—VII ст. ст.) так само виключає всяку можливість приписування їх готам.

В наші часи цілком викрита ворожа готська теорія — цей витвір німецької націоналістичної ідеології. Більш того, в останній час Б. О. Рыбаков зробив цікаву спробу переглянути питання про знахідки пальчастих фібул у кримських готських некрополях типу Суук-Су, Гурзуфа, Узень-Баш та ін. На його думку, місце виробництва їх знаходилося в Середній Наддніпрянщині; в Криму ж вони являють собою інеродний матеріал⁵. Ця думка тим цікавіша, що в деяких безсумнівно готських могильниках Криму пальчасті фібули відсутні (наприклад, у могильнику в Ескі-Кермен — розкопки М. Репнікова)⁶.

Про антське походження речей так званого „готського“ стилю вперше писав, як відомо, О. А. Спицин⁷. Серед вказаного ним комплексу знахідок основне місце належить фібулам, які розподіляються на дві основні категорії: пальчасті, або лучеві, та прорізні антропо- і зооморфні, які, здається, виявляються похідними. Генетично вони мають походити від двопластинчастих фібул типу керченських, з яких безпосередньо розвинулися пальчасті. В той же час зустрічаємо такі пальчасті фібули, що мають елементи, оформлені у вигляді стилізованих голівок коней та птахів, і, очевидно, становлять проміжну, перехідну ланку до категорії речей антропо- і зооморфних. Отже, обидва типи з'ясовуються, як до певної міри споріднені.

¹ N. Feticch, Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn, Arch. Hung., V. I, 1926.

² T. Arne, Det Stora Svitjod, Stockholm, 1917.

³ В. И. Равдоникас, Пещерные города Крыма и готская проблема, Готский сборник, ИГАИМК, вып. XII, 1933, стр. 39—45.

⁴ А. А. Спицин, К вопросу о происхождении так называемых готских фибул, ЗРАО, т. XI, вып. I—II, стр. 385—387.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 63—66.

⁶ Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., Готский сборник, стр. 153—181.

⁷ А. А. Спицин, Древности антов, стр. 492—495.

Район поширення цих фібул досить великий, значно ширший, аніж вільчастих емалей. Особливо часто вони зустрічаються на Правобережжі Дніпра, але нерідко трапляються і на більш західних землях (Волинь та ін.) та на Лівобережжі. Як відзначив Б. О. Рибаків, основний район поширення цих фібул збігається з лісостеповою смугою Української РСР — для степу та лісу вони малохарактерні¹. Найбільшу кількість і найбільшу різноманітність їх дало досі Пастирське городище, досліджене В. В. Хвойком².

До речей того комплексу, який О. А. Спицин визначив як антський, належать також і прорізни пряжки, що мають складну форму. На наших землях дуже рідко трапляються пряжки того типу, який характерний для готської культури в Криму або для степової смуги Української РСР (з вставками з кольорового скла або каміння, багато орнаментовані³). Такі пряжки у нас відомі (наприклад, у Перещепинському скарбі⁴), але дуже рідко. Замість того у нас дуже поширені предмети поясного набору іншого стилю. Це, головним чином, пряжки з пластинками, кінцівки пояса та накладні бляшки, виготовлені з листового срібла або бронзи, прорізни, прикрашені звичайно геометричним орнаментом. Хоч ці речі часто порівнюють з аварськими старожитностями Угорщини, але, треба відзначити, що все ж вони істотно від них відрізняються. Такі речі досить поширені і нерідко зустрічаються в складі скарбів (наприклад, Мартинівського, Хацьківського та ін.). Ареал їх поширення загалом співпадає з ареалом поширення фібул „готського“ стилю.

До числа речей, характерних для VI—VIII ст. ст., належать також браслети з потовщеними кінцями, підвіски у вигляді трапецій, лунниць, дзвіночків (головним чином, пірамідальних), намиста з бус та бронзових трубочок-пронизок, гривни, ланцюжки, особливі прикраси з товстого срібного дроту, завернутого спіраллю (іноді у вигляді окулярів) і деякі інші.

Особливе місце займають речі „візантійського стилю“, але, безсумнівно, місцевого виробництва. Це, головним чином, підвіски-сережки, прикрашені грубою литою зерню. Цілий скарб таких речей знайдений на Пастирському городищі разом з браслетами з потовщеними кінцями⁵. Підвіски із зерню виявлені також в скарбі, знайденому коло с. Фатівиж на Чернігівщині⁶. Ці сережки є прототипом слов'янських височних кілець часів Київської Русі.

Зустрічаються також речі, що мають аналогії в Прибалтиці і Литві, виготовлені з мідної бляхи з „оброним“ орнаментом, що складається з концентричних кіл, S-овидних узорів, простих ліній та ін. Речі цього типу виявлені в Межигірському скарбі⁷, Жукинському скарбі на Остерщині⁸, в скарбі з с. Івахніки⁹ та ін.

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стр. 66.

² В. В. Хвойко, Городища в Среднем Приднепровье, Труды XII АС, т. I, стр. 93—98; Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. IV—VI.

³ Н. Репников, Некоторые могильники области крымских готов.

⁴ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34.

⁵ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XIX; А. А. Спицын, Древности антов, стр. 493.

⁶ Матеріали Київського історичного музею, Срібний скарб часів великого переселення народів на Чернігівщині, К., 1928.

⁷ И. Хойновский, Археологические сведения о пределах славян и Руси, табл. IX.

⁸ Древности Приднепровья, вып. VI, табл. XXX—XXXII.

⁹ Н. Е. Макаренко, Материалы по археологии Полт. губ., ч. I, Полтава, 1908.

V

Такі в загальних рисах основні категорії речей, що звичайно датуються на наших землях часом VI—VIII ст. ст. Як бачимо, вони мають ряд споріднених рис з деякими категоріями речей, знайдених на сусідніх територіях: в Криму, на Північному Кавказі, в Литві, не кажучи вже про центральноруські райони. Але разом з тим у своїй сукупності вони становлять один визначений комплекс, що займає певний територіальний район.

У своїй сукупності ці речі дають нам можливість судити про ступінь розвитку ремісничого виробництва на території Української РСР в середині I тисячоліття н. е. Правда, мова йде тільки про одну галузь ремесла — ювелірну, але, очевидно, відривати її від інших галузей не доводиться. Не говорячи вже про те, що само ювелірне виробництво є досить складним і обов'язково включає ряд інших галузей, як, наприклад, ливарське, скляне (для одержання емалі) та інші виробництва, та про те, що для виготовлення тонких речей типу зерні необхідні були відповідні інструменти (які, в свою чергу, потребували виготовлення), неможливо припускати, щоб ювелірне ремесло розквітало так яскраво в той час, коли інші галузі, важливі для розвитку господарства (як от металообробне, ковальське, гончарське та ін.), перебували в занепаді. В цьому розумінні пам'ятки ювелірного ремесла являють собою прекрасне історичне джерело.

В нашій літературі вкоренилася думка про те, що після високого розвитку давньослов'янської культури в перші століття н. е., що нібито обумовлювався „благотворним“ впливом римської цивілізації, від моменту падіння Риму намічається глибокий занепад цієї культури, що характеризується зникненням гончарного виробництва, занепадом ковальського ремесла та ін.

Для пояснення цього явища наводились різні міркування, здебільшого чисто умоглядні. Так, наприклад, деякі автори пов'язують цей сугобо гіпотетичний регрес з навалою гунів та іншими подіями бурхливої епохи переселення народів¹.

Уявлення про цей гіпотетичний регрес, як бачимо, непримиримо суперечить фактичним даним археології. Дійсно, гадати, що гунська навала змела всі життєво важливі галузі ремісничого виробництва і це не тільки негативно не відбилосся на стані ювелірного ремесла, але, навпаки, викликало його небачене до того піднесення, принаймні було б надто дивно. До того ж додамо, що історичні відомості про антів аж ніяк не пов'язуються з уявленнями про глибокий занепад в їх виробничтві і культурі.

Чи не тому саме, що дослідники звикли до думки про примітивність антської культури VI—VIII ст. ст., не можемо й досі її відкрити?

VI

Другу категорію знахідок, що належать до VI—VIII ст. ст. н. е. на території Української РСР, становлять речі іноземного походження. Тут ми, крім ряду випадкових знахідок, маємо декілька великих скарбів,

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет, КС ИИМК, XIII, 1946, стр. 142.

до складу яких входили візантійські або іранські речі. Звичайно скарби ці не дають нам більш-менш нормального співвідношення речей місцевого виробництва та привозних; здебільшого маємо безумовне переважання чи навіть виключно наявність тих або інших.

Серед скарбів імпортованих речей перше місце, безумовно, належить відомому Перещепинському скарбу, що дав серію прекрасних коштовних виробів візантійського та сасанідського прикладного мистецтва¹. Серед них деякі мають клейма або написи, що звичайно збільшує цінність як їх самих, так і всього скарбу². Особливе місце серед речей скарбу належить так званому „блюду єпископа Патерна“³, особа якого відома нам з історії (він був єпископом у м. Томи на західному березі Чорного моря у VI ст.). Отже, блюдо, яке має напис з його ім'ям, дістає дату і персональне визначення.

Крім речей, до складу скарбу входили також візантійські монети, з яких найпізніші — середини VII ст. Отже, скарб має бути датований кінцем VII — початком VIII ст. ст. н. е.

Речі іноземного походження зустрічаються у нас не тільки в складі скарбів, але й у вигляді окремих знахідок. Останні відомі на широкій території: і в Степу (кол. Катеринославська губернія), і в Лісостепу (на Київщині, на Волині, на Лівобережжі). Проте цих речей у нас спеціально ніхто не вивчав, як і не було спроб їх датувати. Зрозуміло, що частина їх може бути віднесена і до більш пізніх часів — вже, власне, до епохи Київської Русі. Однак не менш безсумнівно і те, що частина їх належить саме до VI—VIII ст. ст., як, наприклад, цікава східна ваза в формі витягнутої розетки, знайдена біля с. Хомякова коло Острога на Волині⁴. Ваза має низьку підставку, багато орнаментована. Найближчою аналогією цій знахідці виступає золота сасанідська ваза з Перещепинського скарбу — правда, без орнаменту.

Привертає увагу майже цілковита відсутність на нашій території монет часів VI—VIII ст. ст. Після широкого припливу римського срібла в II ст. н. е. вже з середини III ст. приплив цей майже повністю припиняється⁵. Тільки в IX—X ст. ст. ми знову маємо масове поширення іноземної монети на наших землях — на цей раз вже арабської. Щодо періоду IV—IX ст. ст., то цей час дослідники називають „періодом безгрошів'я“⁶.

¹ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935; М. В. Фармаковский, К изучению Перещепинского клада. Блюдо епископа Патерна, ИАК, 49, стр. 101—116; В. Бенешевич, К изучению Перещепинского клада. Надписи и клейма на сосудах, ИАК, 49, стр. 117—127; Л. Моисеев, К изучению Перещепинского клада. Сасанидское серебряное блюдо, ИАК, 54, стр. 27—37.

² В. Бенешевич, Надписи и клейма на сосудах, стр. 101—116.

³ М. В. Фармаковский, Блюдо епископа Патерна, стр. 117—127.

⁴ Древности Приднепровья, вып. IV, табл. XV. W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1926, str. 192, t. XL; А. А. Спицын, Обзорные некоторые губерний и областей России в археологическом отношении, Вольнская губ., ЗАРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, 1899, стр. 287.

⁵ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III, К., 1950.

⁶ В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губернии, Херсон, 1903. Література, присвячена знахідкам римських монет на території нашої країни, дуже велика; навести її тут повністю не маємо можливості.

Монети VI ст. знайдені у нас на території Київщини (2 знахідки), Харківщини (4 знахідки), Херсонщини (1 знахідка), Дніпропетровщини (2 знахідки). Монети VII ст., крім уже згаданого Перещепинського скарбу, а також скарбів Ново-Санжарського, Макухинського та Келегейського¹, відомі в двох знахідках на території Херсонщини та Харківщини. Цю незначну кількість знахідок періоду VI—VIII ст. ст. доводиться порівнювати з величезною кількістю знахідок монет II ст. на території Української РСР (понад 500 фактів). Монетні скарби, що ще відомі в IV—V ст. ст. (Оболонський² та Рублівський³), в VI—VII ст. ст. повністю відсутні.

Якщо питанням про знахідки монет VI—VII ст. ст. на наших землях досі ніхто з дослідників не цікавився через те, що таких знахідок у нас майже нема, то питанням про припинення припливу римської монети цікавились багато дослідників, які з приводу цього висловили різні гіпотези. Не маємо нагоди і місця зупинитися на цій проблемі докладно; зазначимо лише, що маємо справу, звичайно, не з випадковим явищем. Причина його лежить в тій історичній обстановці, яка склалася на початку III ст. н. е. як в становищі самої імперії, так і, головним чином, у характері взаємовідносин її з нашими давньослов'янськими землями (відсутність регулярних економічних сполучень)⁴.

Щождо фактів знахідок речей іноземного походження, то вони, в свою чергу, так само можуть бути пояснені історичними умовами тієї епохи.

У VI—VII ст. ст. східні слов'яни, як відомо, під ім'ям антів вперше виступають на історичній арені⁵. До цього періоду належить багато історичних відомостей про походи та наскоки антів і склавів на Візантію. Вже з початку VI ст. вони нападають на візантійські балканські міста і захоплюють полонених; пізніше, від часів Юстиніана, вони ведуть регулярні військові дії проти імператорських військ. Візантійські письменники VII—VIII ст. ст. із жалем зазначають, що вся імперія „слов'янізується“.

Ці події знаходять своє пояснення в загальній історичній кон'юктурі того часу: дещо аналогічне спостерігаємо в той же час і на Заході. Древні слов'яни, в тому числі й анти, що жили на території лісостепової смуги сучасної Української РСР, перебували на крайній грані розкладу первіснообщинного ладу — коли зароджуються класи й з'являється держава. В цей час — в VI—VIII ст. ст. утворюються перші державні об'єднання древніх слов'ян: антський племінний союз, держава Само, Велико-Моравське князівство, Болгарське царство і т. п. Для цього періоду саме й характерні часті наскоки й війни, які ведуться не стільки заради загальних державних інтересів, як для особистої наживи їх учасників⁶.

¹ І. В. Фабриціус, Літопис Херсонського музею, вип. VIII, Херсон, 1927, стор. 15—16.

² Н. Ф. Беляшевский, Монетные клады Киевск. губ., К., 1889, стр. 26—34.

³ ОАК за 1891, стр. 128 и 131.

⁴ М. Ю. Брайчевський, Знахідки римських монет на території Української РСР, Археологія, т. III.

⁵ А. В. Мишулин, Древние славяне и судьбы Восточноримской империи, стр. 301—307.

⁶ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав. К., 1948, стор. 127—128.

Скарби та окремі знахідки речей візантійського та сасанідського виробництва, виявлені на землях, де жили анти, виступають прекрасним історичним джерелом, що ілюструє ці бурхливі події епохи мандрівки народів.

Довгий час скарби типу Перещепинського, Суджанського, Обоянського, Келегейського, Вознесенського та ін. не мали в літературі правильного освітлення. Їх хоча й пояснювали подіями, пов'язаними з добою мандрівки народів — війнами та наскоками — проте приписували іншим народам: готам, аварам, гунам та ін., забуваючи про корінне населення території, де ці скарби були знайдені, яке брало участь у подіях того часу не в меншій, а швидше в більшій мірі, аніж випадкові пришельці на наших землях.

„Внаслідок кепської традиції археологічної науки намагались розподіляти ці скарби між народами, що так або інакше були згадані у зв'язку з Східною Європою, але жодного разу не були названі анти. Ці скарби приписувались готам, хоч усі вони були закопані через сотні років після залишення готами степів, приписувались аварам, хоч авари в південноруських степах були всього лише десяток років. Справжніми господарями цих скарбів треба вважати анти, які грабували у VI ст. візантійські міста і повертались із здобиччю на батьківщину“, — писав дослідник антських старожитностей Б. О. Рибаків¹.

Під час одного з таких походів або наскоків, очевидно, було розграбоване м. Томи, внаслідок чого „блюдо Патерна“ разом з іншими речами церковного начиння було привезене в Причорномор'я, використовувалося там місцевою соціальною верхівкою і кінець кінцем потрапило в землю в складі Перещепинського скарбу.

Правда, Б. О. Рибаків висловлює іншу гіпотезу щодо того, яким шляхом блюдо це потрапило в руки антських ватажків: відомо, що в 544 р. єпископам м. Томи та Одеси було наказано викупати полонених за церковне майно.

Можливо, що саме внаслідок цього деякі речі (серед них і „блюдо Патерна“) потрапили до Причорномор'я².

Таким же шляхом потрапляли на північ і багато інших речей візантійського та колоніального виробництва, що тепер зустрічаються у вигляді археологічних знахідок. Історично відомо, що вже на початку III ст. н. е. північнопричорноморські колонії зазнають експансії варварських племен, які там закріплюються. Так, між іншим, Олександр Север був останнім імператором, зображення якого зустрічається на ольвійських монетах. Саме з III—IV ст. ст. починається сильна варваризація культури Боспорського царства. І в той же час маємо серію знахідок у лісостеповій частині Української РСР, які належать здебільшого до IV—V ст. ст. і які в розумінні виробництва речей, що входять до їх складу, пов'язуються з колоніями, головним чином, з Боспором і далі з Візантією, роль якої в цю добу дуже збільшується. Сюди залічуємо знахідки типу ніжинських фібул³, Ласківського скарбу 1610 р.,

¹ Б. А. Рыбаков, Анти и Киевская Русь, ВДИ, № I, 1939, стр. 330.

² Там же, стр. 330.

³ М. Макаренко, Ніжинська фібула.

Суджанських знахідок¹, Обоянського скарбу², поховання в Концештах в Молдавії³.

Тут вбачаємо початок процесу, який пізніше так яскраво виступатиме на прикладі Перещепинського скарбу.

Менш вивчене питання про шляхи, якими потрапили до нас сасанідські речі, що не являють на наших землях чогось рідкісного. О. Бобринський висловив думку про те, що речі ці типу тих, що входили до складу Перещепинського скарбу, потрапили на наші землі за посередництвом Візантії⁴. Дійсно, Візантія в цю епоху вела інтенсивні війни з Іраном, які звичайно супроводилися і грабунками; отож не дивно, що коштовні речі сасанідського стилю використовувалися в тодішньому візантійському побуті. Деякі риси цього стилю були навіть сприйняті візантійським мистецтвом. Отже, під час розгромів балканських міст окремі речі іранського походження могли потрапити до рук переможців — антів.

Але, безперечно, може бути, що в дійсності анти мали безпосередні стосунки і з Іраном. Вирішення цього питання є проблемою майбутніх досліджень.

VII

У світлі розгляду археологічних пам'яток, що відображають військові сутички антів з середземноморським світом, історію їх експансії на південь, південний захід, а може, і південний схід, певну увагу слід приділити питанню про антську зброю.

Вищий ступінь варварства, який на наших землях почався ще в скіфську добу, Ф. Енгельс характеризує як добу залізного плуга і залізного меча⁵. В цей час і, особливо, на заключному його етапі меч виступає як знаряддя виробництва, оскільки війна стає професією, джерелом збагачення і наживи.

Вирішення проблеми утруднюється майже повним незнанням нами зброї попередньої епохи — доби культури полів поховань.

Тимчасом зброя ця повинна існувати; адже не можна припускати, що всі ті виступи антів на арені світової історії, про які ми дізнаємось з літературних джерел, могли здійснюватись при відсутності озброєння.

На території Української РСР нам відома велика кількість найрізноманітніших предметів озброєння, здебільшого недатованих. Отже, сказати, які з них можуть належати до часу, що нас цікавить, дуже важко.

Предметів озброєння, строго датованих часом VI—VIII ст. ст., у нашому розпорядженні поки що дуже мало. На першому місці тут має бути поставлений меч з Перещепинського скарбу, датованого кінцем VII — початком VIII ст. ст. Цей меч з багатьма золотими

¹ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в восточной Европе, ИГАИМК, вып. 112, 1934, стр. 13—76.

² А. А. Спицын, Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II.

³ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в Восточной Европе, стр. 56—57; А. Одобеско, Le trésor de Petrossa, Paris, 1899—1900, t. I, pp. 146, 487—488.

⁴ А. А. Бобринский, Перещепинский клад, МАР, вып. 34.

⁵ Ф. Енгельс, Походження сім'ї приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 126.

обкладками порівнюється Б. О. Рибаківим з мечами, поширеними на Русі в наступну феодальну епоху¹. Дві частини — верхня й нижня — оправи меча входили до складу скарбу біля с. Макухівки на Полтавщині. Короткий меч з круглим кінцем знайдений на Ягнятинському поселенні VI ст. н. е.

Деякі знахідки мечів відомі на територіях, що межують з Українською РСР. На північному сході, у могильнику коло м. Валуйок (Воронезької області) виявлено поховання воїнів з мечем у кольчuzі та шоломі, датоване монетами VIII ст.² Б. О. Рибаків опублікував меч з скарбу V—VI ст. ст., знайденого в Орловській області³. Обкладка меча знайдена в могильнику коло с. Вороб'ївки, Воронезької області, в 1895 р.⁴

У степовій смузі меч разом з предметами кінської зброї та монетою Іраклія (VII ст.) був знайдений біля с. Печена на Дніпропетровщині⁵. Однолезвійні мечі були в складі Вознесенського (3 екз.) та Новосанжарського скарбів, датованих VII—VIII ст. ст.⁶ У цих же скарбах знайдені також у великій кількості наконечники стріл. Останні, крім того, виявлені в могильнику коло с. Вороб'ївки.

Два залізних наконечники списів знайдені в могильнику коло с. Колоскова, Курської області⁷.

Цікаво відзначити, що відоме нам озброєння часто належить вершникам. Не раз на наших землях були знайдені і предмети кінської зброї. Невідомі за попередньої епохи стремена поширюються, очевидно, як і по всій Європі, саме тепер, в післягунські часи. У нас вони знайдені, наприклад, у складі Вознесенського скарбу.

Особливо цікаво відзначити, що вже в ці часи з'являється кольчуга. Досі вважалося, що перша поява її належить до пізнішого часу, але знахідки залишків кольчуги в безсумнівно датованих часом VII—VIII ст. ст. пам'ятках, не залишають сумніву в її наявності вже в цей період. Обривки кольчуги знайдені у Вознесенському скарбі в похованні Волинцевського могильника коло м. Путивля, Сумської області, датованого теж часом VII—VIII ст. ст., а також, як тільки що було згадано, в похованні воїна коло м. Валуйок.

Відомості про озброєння населення території Української РСР у VI—VIII ст. ст., як бачимо, надто уривчасті, до того ж не можуть в якійсь своїй частині бути категорично залічені до антських; тут маємо ще не матеріал для історичного вивчення у власному розумінні слова, а швидше сигнали для дальшого накоплення фактичного матеріалу. Але тим більше сигнали ці виступають серйозним моментом при вивченні тих подій, про які йде мова.

¹ Б. А. Рыбаков, *Анты и Киевская Русь*, стр. 335.

² А. А. Спицын, *Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении*, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 135—136.

³ Б. А. Рыбаков, *Анты и Киевская Русь*, стр. 337.

⁴ А. А. Спицын, *Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении*, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 136.

⁵ В. И. Гошкевич, *Клады и древности Херсонской губ.*

⁶ В. А. Гринченко, *Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенки на Запоріжжі*, *Археологія*, т. III, К., 1950.

⁷ А. А. Спицын, *Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении*, ЗРАО, н. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 135.

У процесі археологічних досліджень за дореволюційних часів були випадки, коли археологи натрапляли на поховання, що належали до VI—VIII ст. ст., або находили речі цього часу під час досліджень поселень і городищ. Проте факти ці не знайшли ні відповідного відображення в літературі, ні справжньої фіксації в силу причин, на які вказано вище.

Вже О. А. Спицин у 1926 р. писав, що трапляються знахідки антських речей в погребальних комплексах, хоч, правда, ще в незначних розмірах¹.

Зараз можемо вказати на такі знахідки:

1. Біля с. Мартинівки, Канівського району, на кістяку знайдена пальчаста фібула². Тут же був знайдений відомий Мартинівський скарб того ж часу.

2. Поблизу м. Сміли О. О. Бобринський розкопав курган (№ 224), де було виявлено два кістяки — чоловічий та жіночий і при них посуд (серед якого — „красива велика миска“), намисто, прикраси, в тому числі підвіски „готського“ типу³.

3. Балаклея, Смілянського району. Тут знайдено цікаве поховання, в якому при кістяку були виявлені дві пальчасті фібули, бронзовий дзвіночок, пронизи (в тому числі бронзова трубочка) та інші речі⁴.

4. Бабичі, Канівського району. Під час розкопок двох курганів знайдена велика кількість речей: пальчаста фібула, предмети поясного набору, кінської зброї та ін.⁵

5. Малин, Житомирської області. В кургані знайдено срібну пряжку „готського“ типу⁶.

6. Ст. Миропіль, Дзержинського району, Житомирської області. Тут, очевидно, знайдено поховання з тілоспаленням, де разом з іншими речами виявлено дві пальчасті фібули, прикраси поясного набору та ін.⁷

7. Коло м. Ровно в кургані знайдено три бронзові масивні прикраси кінського набору типу VI—VIII ст. ст., прикрашені зображенням голівок, а також п'ять бронзових трубочок-пронизок⁸.

8. У Ровенському повіті кол. Волинської губернії, також в кургані, знайдено вісім прикрас кінського набору та одна бронзова трубочка-пронизка⁹.

¹ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

² Там же.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы, т. II; А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, стр. 264.

⁴ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.; А. А. Бобринский, ук. произв., т. III, стр. 148.

⁵ Каталог выставки XI АС, К., 1899, стр. 81.

⁶ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, н. с., т. XI, вып. I—II, стр. 265.

⁷ Каталог выставки XI АС, К., 1899, стр. 155.

⁸ Там же, стр. 82.

⁹ Там же, стр. 155.

9. Березівка, Краснокутського району, Харківської області. Під час розкопів В. О. Данилевича в поруйнованому похованні в кургані знайдені дві пальчасті фібули¹.

Значна кількість поховань з речами VI—VIII ст. ст. відома в областях Воронежській та Курській.

10. Великий Каменець, Льговського району, Курської області. Як показано Л. А. Мацулевичем, суджанські знахідки являють собою поховання, які належать до початку V ст.²

11. Моква коло м. Курська. Тут, за повідомленням О. А. Спицина, який посилається на А. Федоровського, виявлений могильник з речами пастирського („візантійського“) типу. Знайдені поясні бляшки, сережка з гранчастою головою та ін.³

12. Вже згадувана Вороб'ївка. Під час залізничних робіт у 1895 р. виявлений могильник. У похованнях, крім обкладок меча та стріл, знайдені речі (поясний срібний набір, перстень та ін.), які О. А. Спицин, базуючись на кавказьких аналогіях, відносить до VIII ст.⁴

13. Валуйки. У 1869 р. тут було знайдене поховання воїна, про яке вже згадувалося, датоване монетами VIII ст. (першої та останньої чверті). На кістяку, який, за свідченням очевидців, лежав на вугіллі і був прикритий вапном, знайдено кілька орнаментованих пряжок і бляшок від пояса.

14. Колосково, Валуйського району, Воронежської області. У 1895 р. під час залізничних робіт був виявлений, очевидно, цілий могильник, де знайдено п'ять пальчастих фібул, гривни, пряжки, наконечник для пояса, намисто та ін. На деяких речах були сліди вогню; отже, можна зробити висновок, що обрядом було тілоспалення⁵.

15. Задонськ, Воронежської області. В 1890 р. випадково виявлений могильник на так званих „Дивьих горах“. Поховання знаходилося у квадратному склепі, в якому була дерев'яна труна з жіночим кістяком. У головах небіжчиці знаходилась вузькогорла посудина з ручкою; на руках — два персні, праворуч — дзеркальце з зображенням фантастичних тварин⁶.

16. Рус-Буйлівка, Павловського району, Воронежської області. За свідченням О. А. Спицина, тут відкритий могильник з речами антського комплексу⁷.

17. Гороховка, там же. Тут є такий же могильник⁸.

Декілька аналогічних фактів маємо в межах степової смуги:

18. Дмитрівка на Дніпропетровщині. В кургані знайдено вісім пряжок, три маленьких дзвіночки, пряжки і бляшки поясного набору,

¹ В. Е. Данилевич, Раскопки курганов около с. Буд и х. Березовки, Ахтырск. уезда, Харьк. губ., Труды XII АС, т. I, стр. 427—432; А. А. Спицын Древности антов, стр. 494.

² Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в восточной Европе, стр. 13—76.

³ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

⁴ А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении, ЗРАО, и. с., т. VIII, вып. I—II, стр. 136.

⁵ Там же, стр. 135.

⁶ Там же, стр. 136.

⁷ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

⁸ Там же, стр. 494.

бляшки від набору для збруї, дзеркальце та його уламки, уламки металевих посудин¹.

19. Печена на Кіровоградщині. Водною вимите поховання — кістяк з вудилами, стременом, мечем, пряжкою та монетою імператора Іраклія (610—641 рр. н. е.)².

20. Стецева на Кіровоградщині. Знайдені людські кістки, глек із золою, мідною пряжкою та чотирма грузилами³.

Таким чином, у літературі знаходимо близько двадцяти вказівок на знахідки поховань V та VI—VIII ст. ст. Проте характер цих вказівок не дає нам ще даних для характеристики самої культури. Більше того, цілком правдоподібно, що ці поховання належать до різних локальних культурних проявів. Насамперед не встановлюється твердо обряд поховань: іноді маємо тілоспалення, причому невідомо, де воно відбулося, — на стороні чи на місці (ст. Миропіль, Колосково, можливо — Стецева); іноді (Мартинівка, Сміла, Балаклея, Печена, Валуйки, Задонськ) — тілопокладення, причому невідомі ні орієнтація, ні поза, ні супровідний ритуал поховань. В одному випадку виявлене поховання у склепі. Проте, здається, можна припускати більше поширення обряду тілопокладення, причому всі поховання Правобережжя (району, що був центром вироблення речей антського типу) дали саме цей обряд.

Можна також більш-менш обгрунтовано говорити про переважання курганного способу поховань (з дванадцяти поховань, обряд яких нам відомий, вісім були в курганах). Це явище особливо цікаве, оскільки попередня культура полів поховань має кладовища, позбавлені будь-яких зовнішніх ознак.

Проте зазначений матеріал надто неповний, щоб по ньому можна було судити про локальні різниці в обряді.

Цікаво відзначити, що в цей час вже зустрічаємо поховання воїнів, що, безумовно, перекликається з наступною епохою Київської Русі.

IX

На основі археологічного матеріалу, що є у нашому розпорядженні, можемо змалювати деякі сторони суспільного життя східних слов'ян у VI—VIII ст. ст. Цей матеріал у значній мірі доповнить ті відомості про антів, які маємо в письмових джерелах.

Правда, через специфічне становище у вивченні доби, про що мова вище, матеріал не є вичерпним, проте маємо певні підстави на його основі судити про загальний розвиток антського суспільства, яке в середині I тисячоліття н. е. досягло досить високого ступеня.

Про це незаперечно свідчить вже надзвичайно високий розвиток такого ремесла, як ювелірне. Звідси — теза про зникнення ремісничого виробництва (а тим самим внутрішнього ринку збуту) не може бути прийнятою, як необгрунтована. Так само міфом виявляється і культурний регрес, який нібито мав місце у зв'язку з навалою гунів, аварів та інших кочівників.

¹ Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. VI, табл. IV, стр. 14.

² В. И. Гошкевич, Клады и древности Херсонской губ.; ОАК, 1897, стр. 79.

³ А. А. Спицын, Древности антов, стр. 494.

Суспільству древніх слов'ян VI—VIII ст. ст. вже властива глибока майнова нерівність. Скарби цього часу, які включають багато речей, виготовлених з благородних металів і прикрашених коштовним камінням, наочно ілюструють цю майнову диференціацію. В той час, коли у руках ватажків та верхівки антського суспільства, що виділяються із загальної маси населення, концентруються величезні багатства, рядовий воїн, або тим менше звичайний ант-селянин, не могли володіти чимось подібним.

Як важливий факт, слід в цю епоху відзначити появу „знаків власності“, які набули такого поширення в часи Київської Русі. Ці „знаки Рюриковичів“ відомі вже в VI—VII ст. ст. на підвісці з Мошинського скарбу та на наконечниках поясів з скарбів, знайдених у сс. Хацьки та Мартинівці, Канівського району, Київської області.

Надзвичайно цікавими здаються спостереження Л. А. Мацулевича над Суджанськими знахідками, внаслідок чого він робить висновок про існування у Східній Європі особливого князівського похоронного обряду, що відрізняється від загального і полягає у похованні під дном річки¹.

Всі ці дані цілком узгоджуються з історичними відомостями, за якими антське суспільство в VI—VIII ст. ст. переживало стадію переходу від варварства до цивілізації, стадію варварських держав.

X

Загальний висновок, що випливає з перегляду матеріалу: необхідно накоплювати конкретні археологічні факти.

Ще О. А. Спицин у 1926 р. накреслив загальні перспективи вивчення антської культури². З того часу вивчення антської проблеми було звернуто в бік синтетичного осмислення наявного матеріалу шляхом історичного дослідження. Праці Л. А. Мацулевича, Б. О. Рибаківа, П. М. Третьякова та інших досягли в цьому відповідних успіхів. Та разом з тим польове дослідження мало посунулось уперед.

У зв'язку з цим постає питання про перспективи та шляхи дослідження саме в цьому напрямі, бо до відкриття комплексних пам'яток вивчення самої культури не зможе стати на твердий ґрунт. Тут необхідно відзначити деякі спроби пов'язання розглянутих комплексів речей з відомими нам археологічними культурами.

Слід насамперед відзначити невдалу спробу Б. О. Рибаківа пов'язати антський комплекс з городищами роменського типу³. Ця теорія не змогла утриматися в науці, бо, по-перше, роменські городища в основній своїй кількості належать до наступної епохи — VIII—X ст. ст. і не характеризуються вищерозглянутими категоріями речей; по-друге, вони являють собою локальний лівоберезний вияв древньослов'янської культури, що пов'язується з племенем сіверян, та показують лише периферію антської культури.

Остання гіпотеза була вперше висловлена П. М. Третьяковим у 1940 р.⁴, і під її впливом Б. О. Рибаків пізніше сам відмовився від

¹ Л. А. Мацулевич, Погребение варварского князя в восточной Европе.

² А. А. Спицин, Древности антов, стр. 492—495.

³ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, стр. 322—326.

⁴ П. Н. Третьяков, Днепровская (славянская) экспедиция, КСИИМК, X, 1941, стр. 120—124.

своїх попередніх поглядів¹. Проте П. М. Третьяков, який переконливо показав, що роменська культура не є характерною для Правобережжя, не зміг замість неї висунути якихось інших даних, бо посилення на матеріали Кисілівки, де нібито поміж шарами культури полів поховань корчоватівського типу та Київської Русі лежав шар, що характеризувався грубою ліпною керамікою (яка в свій час була кваліфікована як „антська“), не могло бути підтвержене через ненадійність стратиграфії самої Кисілівки та відсутність інших аналогій.

Крім того, існує гіпотеза, яка пов'язує антський комплекс з якимись пізніми виявами культури полів поховань і яку нам доведеться покласти в основу дальшого розгляду.

Взагалі переважаюча більшість пам'яток культури полів поховань відома нам виключно через кераміку. Основна складність проблеми антської культури полягає, між іншим, в тому, що нам не відомі типи кераміки VI—VIII ст. ст. Щодо деяких поховань, правда, маємо вказівки на знахідки там посуду, але про характер його судити не можемо через депаспортизацію матеріалу. Між тим знання кераміки дуже допомогло б пов'язати антський комплекс з відомими нам погано датованими пам'ятками.

Слід звернути особливу увагу на пам'ятки культури полів поховань, також в літературі здебільшого як слід не зафіксовані, які або пов'язуються із знахідками речей антського комплексу, або ж за загальним своїм характером повинні бути датовані часом після класичної доби культури полів поховань, тобто після V ст. н. е.

Розглядаючи пам'ятки пізньої культури полів поховань, ми натрапляємо на ті труднощі, що й при розгляді попередніх знахідок — на недостатню фіксацію матеріалів, що походять з розкопів, проведених ще в дореволюційні часи. Причиною цього є те, що дослідники (наприклад, В. В. Хвойко) і тут, вважаючи антські речі неслов'янськими, не приділяли їм належної уваги.

Серед таких пам'яток насамперед слід назвати відоме Пастирське городище, частково розкопане В. В. Хвойком², а пізніше обстежене І. В. Фабриціус та С. В. Коршенком. На цьому городищі зафіксовані шари скіфського часу та культури полів поховань. У той же час Пастирське городище дає нам багато антських речей: пальчастих, антропоморфних фібул, речей з емаллю, з литою зерню, браслетів з потовщеними кінцями та ін. Можна сміливо твердити, що серед пунктів, відзначених знахідками речей VI—VIII ст. ст., Пастирському городищу належить перше місце.

Щодо взаємозв'язку комплексів скіфського, полів поховань та антського, звичайно визнається відсутність твердих даних. Тимчасом це не так. В. В. Хвойко писав про свої розкопки Придніпровських городищ, маючи на увазі Пастирське:

„Ми знаходимо у них предмети готського типу, що мають, проте, деякі відхилення від стилю таких саме західноєвропейських виробів; тут же помітні і сліди культури, що супроводять нещодавно відкриті у наших місцевостях поля поховань“³.

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура восточных славян, стр. 78.

² В. В. Хвойко, Городища в Среднем Приднепровье, Труды XII АС, т. I.

³ Там же, стр. 102.

Таким чином, тут автор прямо вказує на зв'язок шару культури полів поховань з „готським“ (тобто антським) комплексом. До цього слід додати, що взагалі на Пастирському городищі культурного шару, пізнішого від доби полів поховань, нема.

Отже, маємо сигнал про зв'язок речей антського комплексу з культурою полів поховань.

Другим таким сигналом є знахідки в с. Ромашки, розташованому на Пороссі. Як відомо, тут був відкритий свого часу могильник культури полів поховань з невисокими курганами та більш пізній — часів Київської Русі. Спочатку розкопки тут провадив В. В. Хвойко¹, причому в його колекції звідси маємо чотири прекрасні фібули, прикрашені емаллю: дві арбалетні та дві трикутні².

Дехто з дослідників висловлює сумнів у тому, що ці фібули належать до поховань, оскільки В. В. Хвойко не згадує про них у своїй публікації, а лише побіжно говорить про загальну схожість ромашківських фібул з черняхівськими. Дивного тут, проте, нічого нема. Теза, яку В. В. Хвойко обстоював усе своє життя, була тезою про приналежність культури полів поховань слов'янам³. Тому, з погляду В. В. Хвойка, зв'язок ромашківських фібул з цією культурою здавався сумнівним, оскільки в його часи речі з емаллю приписувалися готам, аланам — кому завгодно, тільки не слов'янам, а факт їх знахідки в Ромашках — випадковим, що мав лише дезорієнтувати читача.

Третій сигнал — скарб, знайдений в с. Россаві, Миронівського району, Київської області, що вміщувався в посудині (у глеку) культури полів поховань. До складу його входили такі речі: дві сережки з золотого дроту, прикрашені зерню, дев'ять намистин із кольорової маси, 42 бляшки з слідами емалі та циліндрики, глиняне пряслице, в'язка з п'яти срібних кілець.

Четвертим сигналом виступає Білосток, Волинської області. Згідно записів в інвентарній книзі Луцького музею, тут знайдена кераміка культури полів поховань та бронзова луниця, прикрашена плетінням та стилізованими зображеннями кінських голівок на кінцях.

П'ятим сигналом може вважатися Мартинівка, де місце знахідки відомого Мартинівського скарбу топографічно пов'язується з поселенням культури полів поховань.

Певний інтерес з цього погляду являє і Вознесенський скарб, хоча територія Запоріжжя, очевидно, в культурно-історичному відношенні пов'язується більше з пам'ятками салтівського типу, ніж із слов'янськими. До того ж зв'язок скарбу з керамікою, знайденою там, виявляється ненадійним. Але кераміка ця — сіра, виготовлена на гончарському крузі, з пролощеним орнаментом, очевидно, має генетичну підоснову, близьку нашим полям поховань⁴.

Можна було б назвати ряд пунктів, відзначених знахідками речей часів переселення народів та наявністю поселень або кладовищ культури полів поховань, про зв'язок яких немає відомостей. При цьому

¹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, н. с., т. XII, 1901.

² Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. IV, табл. VII и IX.

³ Матеріали Київського історичного музею.

⁴ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. біля с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950.

реєстр таких пунктів, наведених свого часу О. А. Спициним¹, міг би бути значно збільшений.

Але особливого значення набувають ті пам'ятки культури полів поховань, які цілком визначено датуються часом після V ст. н. е. Це — Підкарпатські кургани, Лука-Врублівецька та Ягнятин.

Як відомо, Підкарпатські кургани характеризуються особливим виявом культури полів поховань, що має, очевидно, й територіальне та хронологічне визначення. Її особливості виступають і в формі похоронного обряду (кургани, головним чином, із спаленням) і тим більше — в характері самого інвентаря, для якого характерна, наприклад, повна деградація сіролощеного посуду².

Культура Підкарпатських курганів цікава тим, що строго датована на основі фібули VI ст. н. е. Отже, приналежність цієї культури до часів після V ст. н. е. (на якому звичайно обривають існування культури полів поховань, після чого нібито починається регрес древньослов'янської культури, що супроводжується падінням ремесла, зникненням гончарського круга та ін.), не викликає найменшого сумніву. Це, озброївши дослідника даної культури М. Ю. Смішка новими даними для датування пам'яток половини та середини I тисячоліття н. е. на території Лісостепу Української РСР, дозволило йому по-новому підійти до хронологічного визначення інших пам'яток пізньої культури полів поховань (Вікнини Великі, Неслухів, Волиця-Страклівська, Костянець та ін.)³, внаслідок чого існування пізніх варіантів цієї культури типу Підкарпатських курганів щонайменше в VI ст. може вважатися твердо встановленим.

Другою дуже важливою в цьому відношенні пам'яткою є Лука-Врублівецька на Дністрі. Тут під час розкопів у 1947 р. знайдена цікава фібула, яка, на думку М. Ю. Смішка, може на основі західних аналогій (Фрауенбурзький скарб) датуватися часом VI—VII ст. ст.

Важливою пам'яткою, також датованою часом після V ст., треба вважати Ягнятинське поселення, частково розкопане Є. В. Махно у 1946—1947 рр.⁴ Одне з його жител дало амфору ранньовізантійського віку, яку, на думку спеціалістів, слід датувати VI ст. н. е.

Загальний фон ягнятинського матеріалу створює враження цілком відповідного Підкарпатським курганам, що особливо яскраво позначилося на кераміці, яка становить основну кількість знахідок (деградація сіролощеного посуду, розвиток кружального посуду з грубими домішками, наближення форм до посуду часів Київської Русі і т. д.).

Слід підкреслити, що типом поховання і тут виступає курганий спосіб.

¹ А. А. Спицин, Древности антов, стр. 494—495.

² М. Ю. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, 1948, стор. 107—108.

³ М. Ю. Смішко, Селище доби полів поховань у Великих Вікнинах, Археологія, т. I, 1947, стор. 120—121; Звідомлення з дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 203—204.

⁴ Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 169.

За останній час намітилися деякі пам'ятки культури полів поховань і близькі до них, які, очевидно, мають зайняти якесь проміжне місце поміж культурою полів поховань та культурою Київської Русі.

Інтерпретація їх набуває, правда, змісту лише в тому разі, коли відмовитися від теорії регресу в антський час, за якою прямий розвиток однієї культури в другу переривається десь у VI—VIII ст. ст.

Сюди слід віднести пам'ятки типу верхнього шару Луки-Врублівецької. Матеріал, що походить звідси, головним чином керамічний, з одного боку, вже цілком модифікувався в порівнянні з матеріалами культури полів поховань, але в той же час має ряд рис, що пов'язують його з цією культурою та відрізняють від матеріалів Київської Русі. Нам відомий ряд таких пунктів на території Середньої Наддністрянщини (Голігради, Макарівка, Лука-Мар'янівка та ін.); багато з них мають безпосереднє напластування шарів, що характеризуються подібним матеріалом, на шари пізнішого етапу культури полів поховань.

Цей же матеріал має безсумнівні аналогії і на Північному Поділлі — в районі Кременця (Шумбар, Матвіївці та ін.), а також виступає як домішка в пам'ятках, що відповідають пам'яткам даного типу за загальними прикметами.

Останні, що також являють собою форми, перехідні поміж культурою полів поховань і культурою Київської Русі, виступають насамперед у пам'ятках Луцької групи (Гнідава, Вітков, Домініканська вул., Квятовська вул.), звідки походить невелика, але виразна колекція посуду, з одного боку, близького технікою до посуду культури полів поховань, з другого, — вже оформленого в ранньослов'янський тип, як він відомий нам на інших землях. У той же час цей посуд має деякі риси, які подекуди наближують його до роменської культури, відомої на Лівобережжі („гусеничний“ орнамент). Аналогії цьому типу досить поширені на Волині (вони були зустрінуті ще в розкопках К. Мельник), а в останній час виступають у ряді нововідкритих пам'яток (Костянець, Мірогоща, Великі Вікнини, Липа та ін.), а на близьких до Дніпра територіях — в особливому архаїчному вияві Луки-Райковецької, що має втім, видимо, інші генетичні основи (не в культурі полів поховань, а в пам'ятках типу Корчак або Запасіка)¹. Датування цих матеріалів, цілком очевидно, має безпосередньо слідувати за пізніми полями поховань, себто припадає на кінець VII—VIII, може IX ст. ст. н. е.

Надзвичайно цікавий архаїчний матеріал дав древній Пліснеськ, що так само показав перехідні форми поміж культурою полів поховань та культурою Київської Русі².

Нарешті, дуже цінним здається керамічний матеріал, що походить з розкопаного в 1947 р. кургана в с. Ягнятині. Цінність цього матеріалу полягає в тому, що тут у хронологічно замкненому комплексі зустрінуті, з одного боку, фрагменти кераміки типу пізніших полів поховань (цілковито деградованого), а з другого, — уламки горщика, який вже ніяк

¹ В. К. Гончаров, Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 32—35.

² І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, Археол. пам. УРСР, т. I, 1949, стор. 80—82.

до культури полів поховань (виходячи з загальноприйнятої схеми про регрес древньослов'янської культури в епоху, що відділяє часи полів поховань від часів Київської Русі) віднесеним бути не міг би. Основні ознаки його ідентичні вже кераміці епохи Київської Русі. Тут же були знайдені поховані вогнем уламки бронзових посудин, які на Надпоріжжі датуються VII ст. н. е.

Загальний вигляд погребальних залишків справляє враження пізніших, аніж саме Ягнятинське поселення. До того ж висновку приводить і факт знахідки під насипом, на рівні стародавньої поверхні, шиферного прясла, оскільки речі цього типу раніше від кінця VII—VIII ст. ст. досі не зафіксовані. Між тим, беручи до уваги наявність безсумнівних елементів культури полів поховань і порівнюючи їх з пам'ятками Луцької групи та пам'ятками, близькими до них, навряд чи виявиться можливим датувати цей курган часом після кінця VII ст.

Звідси можна зробити висновок, що далші шукання пам'яток антської культури VI—VIII ст. ст., очевидно, мають бути скеровані по лінії вивчення найпізніших виявів культури полів поховань та її похідних типу верхнього шару Луки-Врублівецької, пам'яток Луцької групи, Липи, Пліснеська, Ягнятинського кургана та ін. Правдоподібно, що знахідки речей антського комплексу, принаймні на Правобережжі, виявляться пов'язаними з чимось аналогічним. Але для цього необхідно бути обізнаним з пізнішими пам'ятками полів поховань саме на Наддніпрянщині, в районі, що був центром виробництва речей антського комплексу, де вони максимально поширені. Як встановлено, Поділля, Волинь та Галичина не характеризуються великою кількістю подібних знахідок; очевидно, вони поширювалися в середовищі древньослов'янського суспільства VI—VIII ст. ст. нерівномірно.

XII

Вищезгадані пам'ятки полів поховань найпізнішого періоду, а саме — Ромашки, Підкарпатські кургани, Ягнятинський курган, свідчать про те, якої актуальності набуває питання про виникнення курганного способу поховань у південних східнослов'янських племен.

Сама постановка питання виникає тут з тієї обставини, що перші століття н. е. характеризуються кладовищами, позбавленими будь-яких зовнішніх ознак (звідки і сама назва „полів поховань“), тоді як язичеським обрядом слов'ян IX—X ст. ст. був обряд поховання в курганах. Отож, питання полягає в тому, коли цей обряд виник.

Характер похоронного обряду виступає дуже істотним археологічним показником, коли зважити на те велике значення, яке ідеологічні явища подібного (тобто насамперед культового) типу займали в житті доісторичного та ранньоісторичного суспільства. Тому той факт, що в переважачій більшості поховання, в яких знайдені речі антського комплексу, мали місце у курганах, у порівнянні з тим, що пізніші захоронення культури полів поховань, датовані VI ст., а ймовірно, і початком VII ст. н. е., так само являють собою підкурганні поховання, набуває особливого значення.

Це значення стає ще важливішим, коли взяти до уваги аналогічні явища на інших слов'янських територіях, в першу чергу в Польщі. Тут,

у межах Великої Польщі, перехід від культури полів поховань (подекуди іншого типу, аніж у нас), або венедської до слов'янської, городищенської простежується на основі так званих курганів седлемінського типу, в яких так само маємо елементи як передуючої венедської, так і наступної „ранньоісторичної“, городищенської культур при курганному способі поховань, що виникав уже в цей час¹.

Таким чином, цей процес цілком ґрунтовно може бути віднесений саме до епохи VI—VIII ст. ст. Цілком імовірно, що виникнення курганного способу поховань має деякий внутрішній зміст, будучи обумовлене якимись глибокими причинами, що лежать в сфері соціального життя. Але, на жаль, питання це в нашій літературі майже не опрацьоване: курганні поховання відомі в різні періоди історії людства, починаючи від доби ранньої бронзи і, очевидно, відбиваючи в різні часи різні стадії суспільного розвитку, вони не можуть не мати і різного змісту. Вирішити це складне і цікаве питання, базуючись тільки на одному явищі, без урахування інших аналогічних явищ, навряд чи буде можливим.

Є ще одне, також складне і актуальне питання, що має безпосереднє відношення до періоду, що нас цікавить, а саме: питання про виникнення древньослов'янських городищ.

Тут ми так само констатуємо, що десь у середині тисячоліття, на відрізок часу, що відділяє часи класичного поширення культури полів поховань від епохи Київської Русі, здійснилась трансформація основного типу поселень. За доби культури полів поховань існували виключно відкриті неукріплені поселення. До цього слід додати, що в пам'ятках цієї культури ми, як правило, не знаходимо предметів озброєння. Навпаки, основним типом поселення в період Київської Русі є добре захищене городище з тяжіючою до нього периферією у вигляді посадів, околишніх градів або сільських приселків, класичним прикладом чого є Райки².

Отже, питання про те, коли виникла у населення потреба будувати городища, треба визнати дуже істотним.

Безперечно, городища часів Київської Русі являють собою історичне явище, цілком відмінне від більш давніх городищ родового суспільства — скіфських та ін. Соціальною функцією всякого укріпленого поселення є захист.

Але захист може бути різного роду. Одне діло — захист усього населення даного району від зовнішніх ворогів. Засоби цього захисту можуть набувати різноманітних форм залежно від характеру самого суспільства, наприклад, великі скіфські городища, рідко розкидані на широких просторах, що обслуговують повністю великі родові організації, або маленькі городища лісових районів, розташовані досить густо, що використовувались невеликими за розмірами общинами. Інша справа — захист частини населення — невеликої кількісно — як від зовнішніх ворогів, так і від другої, основної частини того ж суспільства. Це вже є явище класової суспільної організації. Городища Київської Русі, безперечно, і були саме такими городищами-замками. В звичайний час

¹ А. Карпінська, *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnem uwzględnieniem typu Siedleńskiego*, 1926.

² В. К. Гончаров, *Посад і сільські поселення коло Райковецького городища*, Археол. пам. УРСР, т. I, стор. 31—46.

вони були цитаделлю феодала; в часи зовнішньої небезпеки, під час війн або наскоків — сховищем для всього околицьного населення.

У такому разі питання про виникнення городищ Київської Русі є разом з тим питанням про генезис феодалізму у давніх слов'ян, той процес, який В. Й. Равдонікас у відношенні до кримських племен розглядає як процес „готизації“, тобто виникнення печерних поселень-замків¹, процес, що мав місце приблизно в тих же хронологічних рамках.

Питання про антські городища О. А. Спицин називав „делікатним“². „Делікатність“ ця зводиться до нашого незнання городищ і взагалі укріплених поселень цього часу. Нам відоме, правда, Пастирське городище, але його побудування треба відносити до ранньоскіфської епохи і за типом своїм воно, безумовно, належить до більш далекого, аніж середина I тисячоліття н. е. часу; коли життя на ньому не припинилось і в антський час, то це, очевидно, слід пояснювати аж ніяк не тими причинами, які привели до виникнення городищ типу староруських городів.

Цим останнім передували, очевидно, городища-сховища типу досить раннього городища болотного типу в с. Бушевому над Россю, городища в с. Пирогово і т. д., які, очевидно, можуть датуватися часом, що безпосередньо передував Київській Русі (VIII—IX ст. ст.). У той же час і Плісеське городище нібито дає досить давній шар³. Останнім часом виявлені рештки шару докиївського часу на Кременецькому городищі (гора Бони). В цьому розумінні знову доводиться пожалкувати про ту неясність, яка існує в питанні щодо визначення нижньої дати городища Княжої Гори.

Постає питання і про відношення пам'яток Правобережжя до городищ роменського типу. Відсутність подібних городищ на Правобережжі може вважатися доказом того, що історичний процес тут подекуди відрізнявся від історичного процесу на Лівобережжі.

Роменські городища датуються звичайно часом трохи пізнішим, аніж період, який ми розглядаємо — VIII—X ст. ст., однак корінням своїм вони сягають значно глибше: браслет з потовщеними кінцями, знайдений під час розкопів Петрівського городища, свідчить на користь досить раннього його датування. Б. О. Рыбаков у свій час намагався висунути городища роменського типу як власно антські пам'ятки⁴, однак теорія ця була залишена, правда не стільки через хронологічну, скільки через територіальну неточність їх визначення. Дійсно, і розкопки Гочева і ряд інших матеріалів демонструють зв'язок роменської культури з передуючою їй скіфською⁵, на одному з городищ якої — Велико-Будківському, у валу так само був знайдений браслет з потовщеними кінцями. Перехід від скіфської до роменської стадії зможемо простежити на основі пам'яток типу Волинцевського могильника і поселення, датованих щонайпізніше VIII ст. н. е., а можливо — ще ранішим часом, що становлять найдавніший вияв роменської культури. Отож на Лівобережжі предмети антського комплексу в якійсь мірі можуть бути пов'язані з найранішими виявами цього типу.

¹ В. И. Равдоникас, Пещерные города..., стр. 34.

² А. А. Спицын, Древности антов, стр. 495.

³ І. Д. Старчук, Розкопки на городищі Плісесько, Археол. пам. УРСР, т. I, стор. 76—85.

⁴ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, стр. 322.

⁵ Там же, стр. 334.

Навряд чи в наші часи можуть бути сумніви в тому, що роменська культура являє собою північно-східну периферію антської, будучи пов'язаною з лісовими районами Лівобережжя. Південна ж, степова частина характеризується іншими культурами того ж часу, близькими до культури правобережних полів поховань. Вони мають інший шлях розвитку, що завершився утворенням культури маяцько-салтівського типу.

Питання про Роменські городища не може не стояти у зв'язку із загальною проблемою виникнення городищ на території Української РСР у першому тисячолітті н. е. Але, враховуючи деяку відсталість Лівобережжя в докиївські часи, можна припускати, що городища тут не зникають зовсім і тільки модифікують, змінюють свій соціальний зміст. Питання це не досліджене і потребує спеціального вивчення, але, здається, „скіфські“ (чи інакше — „скіфоїдні“) городища тут дійсно змінюють свої „скіфоїдні“ шари відразу ж на роменські. І тоді питання про наявність в першій половині і середині I тисячоліття н. е. „безгородищенського періоду“, тобто періоду, що характеризувався б наявністю тільки відкритих поселень, виявиться сумнівним. А втім поки що це тільки здогадки; розв'язання цієї проблеми належить майбутньому.

Антський період в історії нашої країни, безумовно, є одним з переломних періодів, коли здійснювався і, головне, завершувався злам старих первісно-общинних відносин і виникали нові феодальні відносини.

Саме через те, що цей період ознаменувався такими найістотнішими змінами, через те, що наступний період Київської Русі так принципово відмінний від попередньої доби полів поховань, нам важко встановити зв'язки поміж ними.

Епоха VI—VIII ст. ст. на наших землях цілком відповідає, в розумінні історичного розвитку, цьому ж часу на території інших районів Європи.

Крім того, саме в цей час особливо інтенсивно розвивається процес східнослов'янського етногенезу, який і завершується сформуванням східних слов'ян — єдиного народу, предка трьох братніх народів — російського, українського та білоруського — творця великої держави Київської Русі.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ К ИЗУЧЕНИЮ КУЛЬТУРЫ ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ПЛЕМЕН VI—VIII ВЕКОВ

Резюме

Период VI—VIII вв. является одним из важнейших этапов развития восточнославянской культуры. В это время осуществляется окончательная ликвидация первобытно-общинного строя и формирование классового общества. В это же время возникает первое государственное образование восточных славян, так называемый антский или дулебский союз.

Археологическое изучение этого времени до сих пор было затруднено отсутствием твердо датированных монументальных памятников, что

обусловливалось, главным образом, тем вредом, который принесли нашей науке готская, норманская и им подобные „теории“.

Дальнейшее изучение эпохи не может осуществляться без полного развенчания этих измышлений германского воинствующего империализма.

Изучение ювелирного ремесла, так же как и письменные сведения об антах, исключают возможность предположения о регрессе восточнославянской культуры в VI—VIII вв., сопровождающемся падением ремесла и тому подобными явлениями, как это освещалось до сих пор в нашей литературе.

Целый ряд археологических фактов приводит к мысли о непрерывном развитии, по крайней мере на Правобережье, культуры полей погребений в культуру Киевской Руси, в то время как датировка самой культуры полей погребений охватывает не только V, но и VI, а вероятно, и начало VII вв.

Такая точка зрения, отрицающая регресс восточнославянской культуры в VI—VIII вв., позволяет выделить ряд памятников, которые должны занять хронологически промежуточное место между культурой полей погребений и Киевской Русью.

Вряд ли могут быть сомнения в том, что те комплексы вещей, известные нам пока из кладов и в виде случайных находок, которые прежде определялись как „готские“, „аварские“, „аланские“, а ныне входят в антский комплекс, в действительности окажутся связанными с указанными памятниками промежуточной поры и с позднейшими комплексами культуры полей погребений.

Связи антов с другими народами в VI—VIII вв. выразились в известных славянских походах на Балканы и Византию и археологически зафиксированы в виде знаменитых антских кладов, содержащих византийские и иранские вещи при почти полном отсутствии монет.

Важными вопросами в археологии антского периода являются: вопрос о возникновении курганного обряда погребений и вопрос о трансформации основного типа поселений из открытых селищ в городища, являющейся в данную эпоху показателем возникающего феодального общества.

Окончательное решение этих вопросов, пока только намеченное, принадлежит будущему.